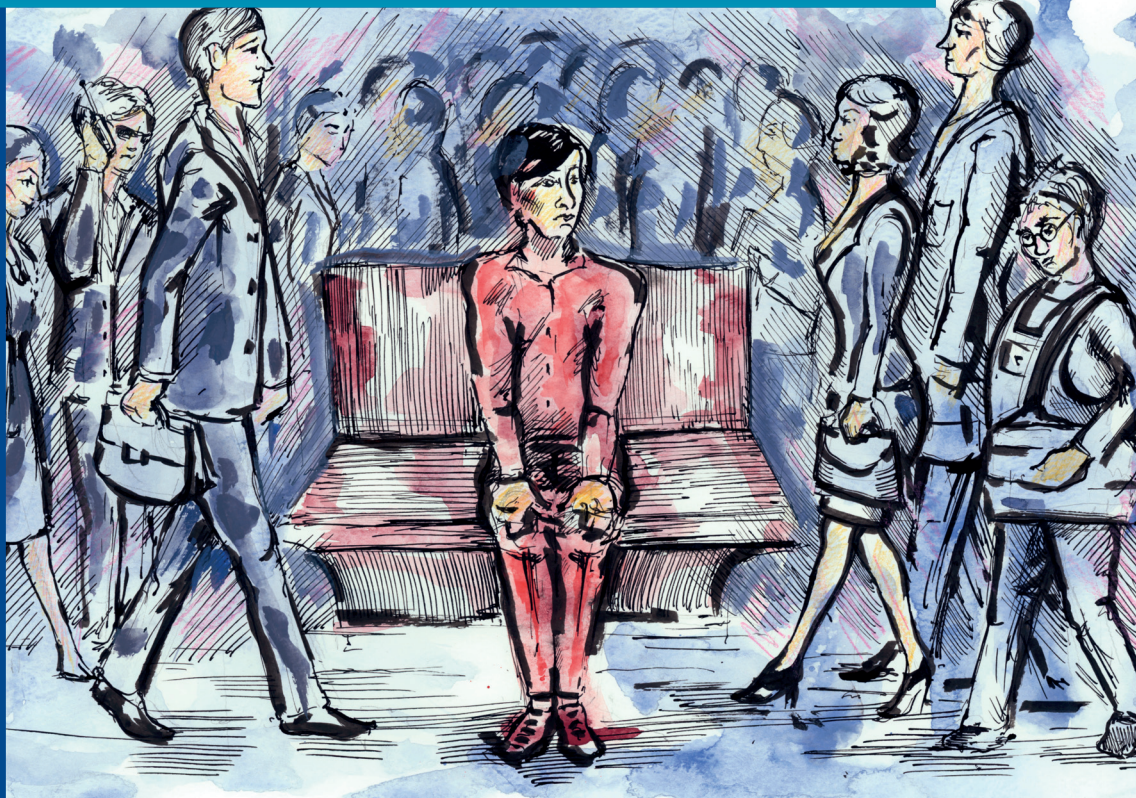

Božena Buchtová, Josef Šmajš, Zdeněk Boleloucký

NEZAMĚŠTNANOST

2., přepracované a aktualizované vydání

 GRADA®

Prof. PhDr. Ing. Josef Šmajš, CSc. (1938) je profesorem filozofie na Masarykově univerzitě v Brně. Zabývá se ontologií, epistemologií a filozofií techniky. Zaměřuje se na filozofickou reflexi civilizační krize. Vytvořil originální koncept evoluční ontologie, který vyšel v angličtině (*Evolutionary Ontology*. Amsterdam – New York: Rodopi 2008), je autorem mnoha knih s ontologickou a ekologickou tematikou, které jsou překládány do jiných jazyků. V roce 1995 vydal knihu *Ohrožená kultura*, za kterou obdržel Cenu ministra životního prostředí České republiky a jež vyšla roku 2011 již ve třetím českém vydání. Ruský překlad *Ohrožené kultury* vyšel v roce 2012 v Sibiřské akademii věd v Novosibirsku, kde byl oceněn cenou Kniha roku. Nejširší podobu evoluční ontologie (včetně evoluční gnozeologie a filozofie techniky) obsahuje kniha *Filosofie – obrat k Zemi* (Praha: Academia 2008). Pro světovou encyklopedii *Encyclopedia of Anthropology* (2006) zpracoval hesla *Culture, Nature, Technology, Environmental Philosophy*. Ve vydavatelství Doplněk vydal knihy *Filosofie psaná kurzívou* (2003), *Potřebujeme filosofii přežít?* (2008 a 2011) a spolu s I. Klímou a V. Cílkem *Tři hlasy* (2010). V roce 2012 vydal se spolupracovníky knihu *Etika, ekonomika, příroda* (Praha: Grada Publishing). Často publikuje v odborných časopisech, spolupracuje se sdělovacími prostředky.

Doc. PhDr. Božena Buchtová, CSc. (1947) je docentkou psychologie na Ekonomicko-správní fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Habilitovala se prací *K psychologické dimenzi nezaměstnanosti*. Problémem kultivující role práce pro člověka se výzkumně zabývá od roku 1980, nejprve v řadě gerontologických studií (odchod člověka z aktivní pracovní činnosti do důchodu), pak v souvislosti s transformací české ekonomiky po listopadu 1989. Organizovala tři konference s mezinárodní účastí k tématu nezaměstnanosti – *Psychologické a medicínské aspekty nezaměstnanosti* (2000), *Psychologie a nezaměstnanost. Zkušenosti a praxe* (2004), *Nezaměstnanost – technologické a sociální proměny práce* (2007). Je spoluautorkou a editorkou knihy *Nezaměstnanost. Psychologický, ekonomický a sociální problém* (Praha: Grada Publishing 2002). Publikovala řadu studií o psychických důsledcích dlouhodobé ztráty práce, spolupracuje na mezinárodních výzkumných projektech. Byla hlavním řešitelem projektu Grantové agentury České republiky č. 407/11/0388 – „Nezaměstnanost a její důsledky pro rodinu a zdraví“.

Doc. MUDr. Zdeněk Boleloucký, CSc. (1936) je vysokoškolský učitel, lékař-psychiatri, psychoterapeut a soudní znalec. Po odchodu do důchodu pracoval ještě sedm let jako primář v nemocnici ve Svitavách, částečně jako psychiatri v nemocnici v Litomyšli a v nemocnici v Boskovicích, kde působí dodnes. Kniha Z. Boleloucký a J. Plevová: *Hraniční stavy v psychiatrii* (Praha, Grada Publishing 1993) získala Kuffnerovu cenu České psychiatrické společnosti (1994). Jeho psychofarmakologické zájmy odráží publikace J. Plevová a Z. Boleloucký: *Psychofarmakoterapie vyššího věku* (Praha, Grada Publishing 2000). Kapitoly přispěl do dalších knih nakladatelství Grada Publishing, J. Baštecký a kol.: *Psychosomatická medicína* (1993), Z. Adam a J. Vorlíček: *Obecná onkologie a podpůrná léčba* (2003), J. Vorlíček a Z. Adam: *Paliativní medicína* (1. vyd. 1998, Cena nakladatelství Grada Publishing; 2. vyd. 2005), Z. Adam, P. Ševčík a J. Vorlíček: *Kostní nádorová choroba* (2005), J. Dolina: *Civilizace a nemoci* (Praha, Futura 2009). Je čestným členem Společnosti psychosomatických integrací ČLS JEP, členem redakční rady časopisu *Activitas Nervosa Superior Rediviva* (SAV Bratislava), držitelem pamětní medaile LFMU v Brně (2006), Heverochovy medaile Psychiatrické společnosti ČLS JEP (2011) aj. Problematikou zdraví nezaměstnaných se zabývá od počátku osmdesátých let.

Božena Buchtová, Josef Šmajš, Zdeněk Boleloucký

NEZAMĚSTNANOST

2., přepracované
a aktualizované vydání

Grada Publishing

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Publikace vychází s podporou grantu č. P407/11/0388 GA ČR.

doc. PhDr. Božena Buchtová, CSc.,
prof. PhDr. Ing. Josef Šmajš, CSc.,
doc. MUDr. Zdeněk Boleloucký, CSc.

NEZAMĚSTNANOST

2., přepracované a aktualizované vydání

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 5192. publikaci

Autorský kolektiv:

doc. PhDr. Božena Buchtová, CSc., Ekonomicko-správní fakulta Masarykovy univerzity v Brně
prof. PhDr. Ing. Josef Šmajš, CSc., Ekonomicko-správní fakulta Masarykovy univerzity v Brně
doc. MUDr. Zdeněk Boleloucký, CSc., Nemocnice Boskovice

Recenzovali:

doc. PhDr. Milica Schrageová, PhD., Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislavě
prof. PhDr. Karel Paulík, CSc., Filozofická fakulta Ostravské univerzity

Odpovědná redaktorka PhDr. Pavla Landová
Sazba a elektronická verze knihy Antonín Plicka
Autor portrétů Lubomír Vaněk
Zpracování obálky Michal Němec
Počet stran 192
Vydání 1., 2013

Vytiskla Tiskárna PROTISK, s.r.o., České Budějovice

© Grada Publishing, a.s., 2013
Cover illustration © Eliška Kubínová

ISBN 978-80-247-4282-3

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-8584-4 (ve formátu PDF)
ISBN 978-80-247-8585-1 (ve formátu EPUB)

OBSAH

ÚVOD	7
PŘEDMLUVA	9
1. LIDSKÁ PRÁCE – MÁLO ZNÁMÝ FENOMÉN KULTURY (Josef Šmajš)	11
1.1 Podstata práce	11
1.2 Souvislost práce, lidské přirozenosti a přírody	15
1.2.1 Práce a lidská přirozenost	16
1.2.2 Práce a příroda	19
1.3 Proměny technologického obsahu práce	23
1.3.1 Instrumentální antro-po-technický systém	25
1.3.2 Mechanický antro-po-technický systém	28
1.3.3 Automatizace	30
1.4 Souvislost práce s lidskou kulturou	33
1.4.1 Co s ušetřenou prací?	35
1.4.2 Osobnostní nároky duševní práce	37
1.5 Možnost návratu práce do biofilní kultury	39
1.5.1 Může být duševní práce neutrální?	40
1.5.2 Omezuje práce lidskou svobodu?	41
1.6 Namísto závěru	43
Literatura	46
2. PSYCHOLOGIE NEZAMĚŠTNANOSTI (Božena Buchtová)	49
2.1 Význam práce pro člověka	49
2.2 Historie sociálněpsychologických výzkumů nezaměstnanosti	50
2.2.1 Nezaměstnanost a světová hospodářská krize	50
2.2.2 Nezaměstnanost sedmdesátých a osmdesátých let 20. století a v současnosti	54
2.3 Nezaměstnaní v České republice po roce 1990 – výzkumné poznatky	56
2.3.1 Autoreflexe aktuální a potenciální ztráty práce	56
2.3.2 Širší kontext výzkumu aktuální ztráty práce	61
2.3.3 Autoreflexe dlouhodobé nezaměstnanosti	67
2.3.4 Důsledky dlouhodobé ztráty práce	75
2.4 Rizikové skupiny nezaměstnaných	82
2.5 Společenské a kulturní souvislosti fenoménu nezaměstnanosti	91
Literatura	95
3. NEZAMĚŠTNANOST A ZDRAVÍ (Zdeněk Boleloucký)	103
3.1 Úvod	103
3.2 Obecně o nezaměstnanosti a zdraví	104
3.3 Životní události a zdraví, model stresu	105

3.3.1	<i>Životní události</i>	105
3.3.2	<i>Model životního stresu</i>	109
3.4	Duševní onemocnění	111
3.5	Somatická onemocnění	116
3.6	Léčení	123
3.6.1	<i>Psychoterapie</i>	123
3.6.2	<i>Farmakoterapie</i>	124
3.6.3	<i>Sociální opatření</i>	124
3.7	Závěr	124
	Literatura	125
4.	VYBRANÉ TEXTY Z KLASICKÉ LITERATURY K FENOMÉNU	
	NEZAMĚSTNANOSTI	131
	Marienthal (<i>Marie Jahoda, Paul Lazarsfeld, Hans Ziesel</i>)	131
	Na dně v Paříži a Londýně (<i>George Orwell</i>)	154
	Cesta do Wiganu (<i>The Road to Wigan Pier</i>) (<i>George Orwell</i>)	166
	K sociologii nezaměstnanosti (<i>Bruno Zwickler</i>)	174

ÚVOD

Nezaměstnanost v novém kontextu

Práce je něco tak samozřejmého, že zůstává na okraji pozornosti naší moderní vědecké literatury. Proto lze jenom uvítat, že se našla trojice autorů, která se tématu práce dlouhodobě věnuje. Soudím, že se jedná jenom o začátek cesty. Téma práce a nezaměstnanosti je důležité také proto, že v moderní době ztrácí práce za mzdu, typická pro klasický kapitalismus, svůj socializační význam. Věnujeme jí stále menší část času. Je vykonávána ve stále menších, jen nepřímo kooperujících skupinách. Přitom podvědomě cítíme, že je rozdíl mezi prací a zábavou, ale nejsme si jisti tím, co vlastně práce je. Stojíme před potřebou její redefinice.

Musíme si položit otázku, zda je vůbec správné definovat práci pouze ve smyslu trhu. Jak bychom pak nazývali činnost našich předků v raném středověku, kteří byli agrárními samozásobiteli bez jakéhokoli kontaktu s trhem. Pracoval vůbec Robinson Crusoe? Nepochybně tvořil a živil se, to je vše. Stejně tak si musíme položit otázku, zda můžeme považovat za práci činnost vykonávanou v rodině. Udělat palačinku v kuchyni hotelu je práce. Udělat palačinku svým dětem prací není, nebo přece jenom je? Máme považovat za rozhodující charakteristiku práce její odcizenost? Nebo máme považovat za práci činnost vykonávanou v nevládních neziskových organizacích? Je prací aktivní angažování se v politických stranách?

V současné době jsme v další etapě radikálního nahrazování živé práce prací mrtvou. Způsobuje to automatizace a rozvoj informačních technologií. Mrtvá práce tak nakonec proniká i do oblasti intelektuální. Budeme stále více konfrontováni s umělou inteligencí. Ta vtrhne i do hájemství intelektuální práce. Co to znamená pro znalostní ekonomiku, která podle některých představ bude využívat vysoce kvalifikovaných lidí a bude základní formou tvorby bohatství v budoucnosti? Vzniká však otázka, zda je to správná představa, zda se tu nepřehlíží příroda a lidská biologická přirozenost.

Myslím si, že budoucí pracovní trh bude sice trhem lidského kapitálu (jakkoli nemám toto sousloví rád, neboť v jeho sémantickém jádru je obsažen princip dehumanizace), ale znalostní ekonomika nebude ekonomikou v současném slova smyslu. Nebude hospodářstvím, kde symboly budou manipulovány kvalifikovanými lidmi.

Jednou z charakteristik ekonomiky budoucnosti bude jistě schopnost manipulovat s informacemi, ale je otázkou, kdo bude s těmito informacemi manipulovat. Zda to budou přímo lidé, nebo složité expertní systémy založené na umělé inteligenci. Tato zdánlivě teoretická otázka byla takřka vyřešena šachovým utkáním mezi Garrym Kasparovem a počítačem deep blue. Byl to počítač, který zvítězil nad nepochybně geniálně nadaným člověkem.

Závěr je poměrně zřejmý. Moderní trh práce bude charakterizován odbouráváním potřeby rutinní intelektuální práce. Přibližně tak, jak se to nyní děje s prací fyzickou. Je to zřejmé všude. V bankovníctví, kde každý bankomat je toho němým svědkem, na letišti, v moderním metru bez řidiče. Se stále větší vehemencí vstupuje tento trend do

informatiky prostřednictvím automaticky se programujících systémů, do projektování, do medicíny v podobně expertních diagnostických systémů. Intelektuální rutina, podobně jako kdysi fyzická námaha, je stále více ohroženým druhem práce a její prostor se bude zužovat. Stručně řečeno, na pracovní trh, a nejen na něj, nýbrž i do lidského života, vstoupí umělá inteligence. Stojíme stále ještě na samém počátku tohoto procesu, ale již je to zřejmé.

Jaké budou sociální a politické důsledky těchto procesů, to je v mlhách. Co to může znamenat pro přírodu a lidstvo, pro lidskou práci? Zdá se, že budoucnost bude patřit několika skupinám lidí. Kvalifikovaným řemeslníkům, lidem, kteří takzvaně myslí rukama a jejichž kvalita spočívá v originální rovnováze dvou kvalifikovaných rutin: intelektuální a fyzické. Dále lidem schopným vysoké míry intelektuální tvořivosti a lidem dobře vybaveným schopností vyšších mravních citů. Prostě všem těm, jejichž dovednosti lze jen těžko algoritmizovat.

Vraťme se znovu k otázce – co je naší lidskou charakteristikou? Je to nepochybně aktivita, potřeba přiměřené pracovní seberealizace. Ale lidí na planetě přibývá a dnešní technický pokrok lidskou práci stále více nahrazuje. Vzniká tak dříve neznámý problém, co budou dělat lidé, kteří odcházejí z pracovního procesu, ale jejichž somatické intelektuální potence jsou v každé populaci distribuovány v souladu s lidskou přirozeností. Budou moci všichni vyhovět komplexním nárokům tvůrčí duševní práce? Terciární sféra, jak v první kapitole píše J. Šmajš, se tak „uzavírá pro část populace, která pro ni nemá příslušné osobnostní – geneticky, výchovně a vzdělanostně podmíněné – předpoklady“.

Zánik intelektuální rutiny prostřednictvím umělé inteligence může tuto situaci jen dále vyostřit. Lidé v podstatě nebudou potřeba jako producenti věcí a služeb, ale zůstanou jejich konzumenty. Pominu-li otázku, že další ekonomický růst zaměřený na osobní spotřebu nutně zpusťší planetu, pak nezaměstnanost, nespokojenost a narušení zdraví velké části populace se stanou hlavními problémy budoucnosti. To je důsledek nastupující deekonomizace práce. Nyní stojíme na předělu. Doufám, že nalezneme humanistickou odpověď.

Vladimír Špidla

PŘEDMLUVA

Od doby prvního vydání knihy *Nezaměstnanost. Psychologický, ekonomický a sociální problém* uplynulo deset let. Česká ekonomika procházela sice v minulém desetiletí obdobím růstu a relativní stability, ale spolu s jinými technicky vyspělými zeměmi je po roce 2008 vystavena účinkům světové ekonomické krize. Také nezaměstnanost, kterou ještě v první polovině dvacátého století vyvolávaly přechodné krize z nadvýroby, se v jednadvacátém století stává jevem trvalým, důsledkem nesprávně zaměřené vědy a technického pokroku.

V knize rozvíjíme předpoklad, že lidská produktivní práce je biologicky zakotvená, že je funkční náhradou fyzické námahy našich předků při obstarávání potravy a udržování života. Dnes už sice práce není jen produktivní prací zemědělskou, řemeslnou a průmyslovou. Stále více jde o zvláštní neproduktivní práci kulturně správní a podpůrnou, kterou si vynucuje rostoucí složitost kultury. Převaha administrativně obslužné práce udržuje v chodu globalizovanou společnost, podporuje expanzi kulturního systému, který vyžaduje mnohem více úzce specializovaných lidí, ochotných prodávat své síly modernímu leviatanu – spotřební predátorské kultuře. Také proto je dnes kulturní systém ohrožen dvěma základními způsoby: 1. Nahrazování produktivní práce technikou stále rychleji rozbíjí jedinečné přírodní bytí a vyhrocuje konflikt kultury s přírodou. 2. Omezená nabídka produktivní i kulturně obslužné práce jednu část populace zbavuje seberealizace a hromadí v ní potenciál společenské křivdy a destruktivity a druhou část populace vystavuje tlaku *nepřirozené* psychické zátěže. Obě tyto části jsou však obětí těžce protipřírodní ekonomické prosperity.

Vzniká situace, kdy průměrně disponovaná a vzdělaná pracovní síla již nenajde uplatnění ani v klasickém zemědělství a řemesle, ani v továrnách. Tato odvětví dnes zaměstnávají jen menší část práce schopné populace. Ale také v terciární oblasti se zužují možnosti uplatnění méně socializovaných, tj. méně „komerčně nadaných“ lidí na trhu práce. Požadavek trvalé expanze kulturního systému klade nárok, který předem vylučuje každého, kdo z hodnotových a morálních důvodů nehodlá prodat svou duši ďáblu – nechce se podílet na prohlubování konzumního charakteru dnešní protipřírodní kultury. Pro predátorskou kulturu, jejíž populace trvale roste, vzniká zcela nová forma jejího ohrožení: vedle zániku potřeby tradiční lidské produktivní práce současně vzniká obecně nesplnitelný nárok na kvalitu neproduktivní duševně pracující síly.

Ani záměrně kulturně formované lidské bytostné síly, jejichž biologický základ příroda neomylně distribuuje podle Gaussovy křivky, nemohou vyhovět komplexním emocionálním a intelektuálním nárokům bezprostředně neproduktivní duševní práce. Terciární sféra se tak uzavírá pro část populace, která pro ni nemá příslušné osobnostní – geneticky, výchovně a vzdělanostně podmíněné – předpoklady. Na jedné straně se sice formálně zvyšují nároky na vzdělání a požadují se různé formy školení a přeškolení, na druhé straně ale je téměř jisté, že komplexní psychické predispozice lidí pro život

v protipřírodní kultuře klesají. Pro značnou část populace to vytváří bariéru, nejistotu, trvalé napětí a stres.

Dnes, kdy se poptávka po lidské práci dramaticky snižuje či v jistých segmentech ekonomiky tradiční živá práce mizí, se zpožděním rozpoznáváme, čím vším byla tradiční práce v životě člověka a lidské společnosti. Zjišťujeme, že práce není pouze kategorií ekonomickou, ale také obecně kulturní, antropologickou, psychologickou a medicínskou. Pod tlakem zhoršování duševního zdraví nezaměstnaných a sociálně vyloučených lidí hájíme názor, že práce by měla náležet do souboru základních lidských práv a svobod. Právo na přiměřenou práci, nezávisle na přehlíživém postoji ekonomů, je předpokladem lidské svobody. I když ekonomická věda pojmá práci jen jako součást ostatních výrobních nákladů, tvrdíme, že práce je spjata s biologickou konstrukcí člověka, že přímo souvisí se zdravím, štěstím a sebeúctou lidí. Zánik potřeby plnohodnotné práce je proto jedním z faktorů, které ponížují člověka a poškozují společnost. Vysoká míra nezaměstnanosti nepříznivě ovlivňuje společenské klima, zhoršuje hospodářskou situaci států, spokojenost a zdraví lidí. Ztráta práce však především poníží člověka, který umí a chce pracovat, narušuje jeho psychickou pohodu, poškozuje život jeho rodiny.

Naše i zahraniční poznatky potvrzují, že ztráta práce znamená pro jedince nejen pokles životní úrovně (hraničící s chudobou), ale také řadu dalších negativních osobnostních změn. Psychologické výzkumy dlouhodobě nezaměstnaných lidí zjišťují jejich hlubokou deprivaci (strádání) ze ztráty práce, pokles sebevědomí a sebeúcty, pocity neužitečnosti a beznaděje. Potvrzují pokles sociálního statusu nezaměstnaného, který je často doprovázen jeho ponížující stigmatizací. Nezaměstnanost působí ovšem selektivně a postihuje především tzv. rizikové skupiny lidí. Přispívá tím ke vzniku současné třídy deklasovaných, tj. lidí se zkušeností dlouhodobé nezaměstnanosti, bez kvalifikace a pracovních dovedností, kteří žijí mimo pracovní trh a jsou trvale závislí na systému podpor.

Zjišťujeme, že ztráta práce vyvolává patologické symptomy na dvou úrovních: v rovině jedince se jedná o dezintegraci osobnosti, o výrazně dysfunkční chování, zdravotně psychologické i tělesné potíže, problémy v rodině; v rovině společnosti jde o zvýšenou konzumaci alkoholu, nikotinu a drog (zejména u mladých lidí), vyšší nemocnost a spotřebu léků, vyšší výskyt sebevražedných pokusů, zvýšenou kriminalitu a násilí, rasové a meziskupinové konflikty.

Ke spolupráci na komplexním problému nezaměstnanosti se sešli odborníci, kteří fenomén práce a její ztráty přibližují v jeho filozofickém, psychologickém a medicínském kontextu. Hlavní pozornost je však věnována psychologickým a zdravotním důsledkům dlouhodobé ztráty práce.

Analýza problému nezaměstnanosti je rozšířena o ukázky textů z klasických studií a literatury z období velké hospodářské krize třicátých let dvacátého století.

Publikace je určena studentům společenskovědních oborů, pracovníkům ve státní správě, vedoucím pracovníkům na všech stupních řízení, ale i všem občanům České republiky, kteří jsou zneklidněni nejasnou perspektivou člověka a kultury na Zemi a kteří se potřebují orientovat v nynější spotřební společnosti i na trhu práce.

1. LIDSKÁ PRÁCE – MÁLO ZNÁMÝ FENOMÉN KULTURY

Josef Šmajš

Ještě nedávno se v části světa při slavnostních příležitostech hrála a zpívala Píseň práce. Mnozí pamatujeme rozjásané prvomájové průvody v ulicích našich měst. Nerudův fejeton *První máj 1890* byl samozřejmě součástí školní výuky. A dnes – mlčení, podivné vyčkávaní. Pro pochopení nejasné role práce v kultuře se pokusíme objasnit pět úzce souvisejících problémů: 1. podstatu práce; 2. souvislost práce, lidské přirozenosti a přírody; 3. proměny technologického obsahu práce; 4. souvislost práce s kulturou; 5. možnost návratu živé lidské práce do biofilní kultury.

Budeme vycházet z předpokladu, že lidská produktivní práce je biologicky zakotvená, že je funkční náhradou fyzické námahy našich předků při obstarávání potravy a udržování života ve volné přírodě. Proto ji považujeme za skryté pouto člověka s přírodou. Dnes sice práce nezajišťuje jen fungování hospodářských procesů, tj. nejde již primárně o zemědělskou, řemeslnou a průmyslovou práci produktivní. Stále více jde o zvláštní neproduktivní práci kulturně podpůrnou a správní, kterou si vynucuje umělá povaha kulturního systému. A v takové práci se již nejedná o kultivující interakci člověka s vnějšími přírodními silami. Dnešní administrativně obslužná práce ztratila někdejší kreativitu lidských technických dovedností. Udržuje v chodu globalizovanou společnost, podporuje expanzi protipřírodního kulturního systému, který, jak se pokusíme ukázat, vyžaduje stále více úzce specializovaných lidí, ochotných prodávat své síly modernímu leviatanu – **kapitalistické predátorské kultuře**. Také proto je dnes kulturní systém ohrožen dvěma základními způsoby: 1. Nahrazování produktivní práce technikou stále rychleji rozbíjí jedinečné přírodní bytí a vyhrocuje konflikt kultury s přírodou. 2. Omezená nabídka produktivní i kulturně obslužné práce jednu část populace zbavuje seberealizace a hromadí v ní potenciál společenské křivdy a destruktivity a druhou část populace vystavuje tlaku nepřirozené psychické zátěže. Obě tyto části jsou však obětí těžce protipřírodní ekonomické prosperity.

1.1 PODSTATA PRÁCE

Práci pojímáme jako způsob, jímž biologický druh člověk – prvek přírodního systému, ale i jediný tvůrce kultury – vnucuje svou vůli (individuální či kolektivní) části okolní přírody, tj. původně plně přírodním strukturám a procesům.¹ Vlastní pracovní

¹ Ani současná vysokoškolská učebnice ekonomie (Mankiw, N. G. *Zásady ekonomie*. Praha: Grada Publishing 2009.), ani reprezentativní společenskovední publikace (např. Harrington, A. a kol. *Moderní sociální teorie*. Praha: Portál 2006.) samostatně pojednání o lidské práci neobsahují.

proces, řečeno jen přibližně, probíhá tak, že člověk ovládne nejprve sám sebe, tj. své vlastní bytostné síly. Ovládne přírodní síly uvnitř svého organismu, a to nejen síly mentální, nýbrž i síly fyzické, a teprve s jejich pomocí přinutí okolní fyzické struktury a aktivity účelově působit či přijmout požadovanou formu, kulturní záměr, novou in-formaci.

Podle současných vysokoškolských učebnic ekonomie jsou základními výrobní faktory **půda, práce a kapitál**. I když pomineme, že jde o pojmově zastaralý způsob postižení přírodních a kulturních činitelů výroby, nemůžeme přehlédnout, že současná ekonomická věda primární přírodní faktory podceňuje (staromilsky připomíná jen „práci“ půdy a práci člověka) a že naopak nepřiměřeně velkou váhu přikládá sekundárnímu kulturnímu faktoru – **nepřírodně pojatému kapitálu**.²

Teprve dnes, kdy se poptávka po lidské práci dramaticky snižuje či v jistých segmentech ekonomiky tradiční živá práce mizí, se zpožděním rozpoznáváme, čím vším byla tradiční práce v životě člověka a lidské společnosti. Zjišťujeme, že práce není pouze kategorií ekonomickou, ale také obecně kulturní, ekologickou, antropologickou a medicínskou. Pod tlakem zhoršování duševního zdraví nezaměstnaných a sociálně vyloučených lidí musíme uznat, že **se práce stala kulturní reprodukční potřebou našeho druhu**, a že proto právem **náleží do souboru základních lidských práv a svobod**.³ Právo na přiměřenou práci, nezávisle na spekulacích ekonomů, je totiž předpokladem lidské svobody.⁴ Navzdory tomu, že ekonomická věda pojímá práci jen jako součást ostatních výrobních nákladů (jako objektivní výrobní faktor), tvrdíme, že práce je spjata s dynamickou biologickou konstrukcí člověka, že přímo **souvisí se zdravím, štěstím a sebeúctou lidí**. Zánik potřeby plnohodnotné práce je proto jedním z faktorů, které ponížují člověka a poškozují společnost. Úbytek nabídky produktivní práce v kombinaci s růstem práce schopné populace vytváří potenciálně výbušnou situaci, která poprvé ohrožuje kulturu jako celek.⁵

Po celá staletí pohlíželi lidé na práci jako na samozřejmou podmínku života, jako na způsob získávání obživy a náplň všedních dnů. Práci vysoce hodnotil už mýtus, oceňovala ji stará náboženství i první filozofové. V buržoazním společenském systému, v němž po krátkém manufakturním období vznikají v Evropě podmínky pro tovární velkovýrobu, se lidská schopnost pracovat poprvé stává specifickým obchodním artiklem, zbožím. Sociál-

² E. F. Schumacher výstižně připomíná to, co oficiální ekonomická teorie okázale přehlíží: „... člověk není producentem, ale pouhým přeměňovačem, a pro každé přeměňování potřebuje primární produkty.“ Schumacher, E. F. *Malé je milé aneb ekonomie, která by počítala i s člověkem*. Brno: Doplňek 2000, s. 50.

³ Všeobecná deklarace lidských práv byla schválena Valným shromážděním Organizace spojených národů dne 10. prosince 1948. V článku 23. se uvádí: „Každý má právo na práci, na svobodnou volbu zaměstnání, na spravedlivé a uspokojivé pracovní podmínky a na ochranu proti nezaměstnanosti.“

⁴ V technicky vyspělých zemích se mezinárodní svátek práce již téměř nepřipomíná. Jeho oslava byla přijata v roce 1889 na kongresu II. internacionály v Paříži na paměť dvou popravených dělníků v Chicagu v květnu 1886.

⁵ Dalšími faktory ohrožení kultury jsou úbytek biologicky aktivní půdy, klesající zásoba přírodních surovin a paliv, rostoucí zamořování přírody kulturou, vymírání biologických druhů, změny klimatu atp.

ní nerovnost prodávajícího a kupujícího, vysokou antropologickou a kulturní hodnotu práce zakryje ovšem fakt, že se práce se na trhu nabízí a prodává jako každé jiné zboží.

I když cena lidské práce, tj. mzda dělníků, na počátku buržoazní epochy kolísala v závislosti na nabídce pracovních příležitostí a poptávce lidí po práci, v chudé netechnické společnosti byl objem potřeby práce v zemědělství a v průmyslu přibližně úměrný růstu populace. Ještě do poloviny 20. století v Evropě existovala jen přechodná nezaměstnanost, kterou vyvolávaly občasně politické a hospodářské krize. V zemědělství a v průmyslu až do nedávné doby pracovala téměř veškerá práce schopná populace. Teprve nezaměstnanost na přelomu 20. a 21. století je systémová, vynucená predátorským charakterem kultury.⁶ Ekonomický princip zisku, který je konkretizací tohoto paradigmatu, nutí podnikatele k úsporám výrobních nákladů i za cenu snižování počtu zaměstnanců. A to ukazuje, že nynější typ kultury, který namísto zdraví a štěstí lidí preferuje jen výnos podnikání a vědeckotechnický pokrok, neodpovídá ani Zemi, ani lidským biologickým potřebám. Zdá se, že bez změny predátorského paradigmatu nynější hospodářství trvalou práci společenské většině nepřinese.⁷

Pro klasickou ekonomickou vědu byla práce zdrojem národního bohatství. Na počátku buržoazní epochy, tj. v období obratu filozofie k člověku, se národohospodáři snažili pochopit obecně pocítovanou důležitost fenoménu lidské práce. Vedle již dříve uznané produktivní schopnosti půdy a lidské biotické práce zemědělské, na kterých bylo založeno vesnické naturální hospodářství, se v teoretické reflexi (pomineme-li merkantilismus a fyziokraty) počala uznávat také **produktivní síla lidské individuální práce abiotické**, nejprve řemeslné. Tímto posunem důrazu se ovšem podíl přírody na tvorbě kulturních statků, který vždy komplikoval ekonomické vyjádření zisku, na první pohled vyloučil. Nikoli příroda, ale pouze lidská práce, za kterou se podle většiny ekonomů dělníkům řádně platilo, byla nakonec uznána za obecnou podmínku fungování národního hospodářství, za zdroj bohatství národů.⁸

Teprve vytvořením společnosti hojnosti (Galbraith), která problém vykořisťování dělníků otupila tím, že vysoká konečná spotřeba se poprvé rozšířila na celou technicky vyspělou společnost, se i ve vztahu k práci cosi mění. Ekonomika počne okázale pohrdat přírodou i prací, neboť rozpozná, že ji ve finančním vyjádření pohání osobní spotřeba lidí. Ta se stává právě takovou podmínkou růstu výroby, jakou předtím byla všeobecná chudoba.⁹ A nárůst spotřeby je důkazem, že **ekonomika v predátorském duchovním**

⁶ Předpoklad skrytého duchovního základu (paradigmatu) kultury zavádíme proto, že mezi lidským genomem a konkrétní duchovní kulturou, která vzniká rozvojem lidské neuronální informace v kulturním systému, se nachází médium, jež potenciální predispozice lidského genomu jakoby „filtruje“ (blokuje, potlačuje, posiluje).

⁷ Odhaduje se, že celosvětově je dnes bez práce více než 150 milionů lidí a že tento počet dále poroste.

⁸ „Původním zdrojem všech nutných životních prostředků a věcí zpříjemňujících život, které každý národ ročně spotřebuje, je jeho roční práce...“ Tak začíná Smithova slavná kniha. Smith, A. *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů I*. Praha: SNPL 1958, s. 23.

⁹ V období relativní chudoby byl formulován tzv. Ricardův „železný zákon mzdový“. Šlo o poučku, že dělník by měl za svoji práci dostávat v průměru jen takovou mzdu, která by postačila pro reprodukci jeho rodiny. Většinu zisku bylo totiž v té době užitečné znovu investovat.

paradigmatu dokáže vykořisťovat nejen člověka, ale také planetu Zemi. Svými prostorovými, energetickými a látkovými nároky vyvolává však protipřírodní ekonomika takovou devastaci svého přírodního hostitelského prostředí, že tuto fázi její expanze musíme chápat jako šestou geologickou etapu hromadného vymírání biologických druhů.¹⁰ **Filozofická ontologie se proto musí ptát, jaký typ kultury a jaká práce mohou zajistit důstojnou lidskou existenci, aniž by zanikly podmínky obyvatelnosti Země.**

Strmý růst produktivity práce při současném poklesu pracovních příležitostí obnažil tedy neudržitelnost předpokladu, že pouze lidská práce je zdrojem hmotného bohatství. Jako by proti většinovým ekonomickým názorům ústy kritiků promluvila sama příroda. Vždyť už na počátku novověkých ekonomických úvah stála geniální myšlenka anglického ekonoma Williama Pettyho, že „práce je otcem a příroda matkou všeho bohatství“. Tuto dnes už téměř zapomenutou tezi vyslovil autor,¹¹ který také patrně jako první odhalil, že cenu výrobku určuje množství člověkem vynaložené práce. Idea, že cena zboží je závislá na množství v něm obsažené práce, se dnes jeví jako částečně poplatná počátku buržoazní epochy, v níž se ještě hojně vyrábělo z obnovitelných přírodních látek a v níž podíl živé lidské práce na výrobku převažoval. Teze o strukturální jednotě práce a přírody, později rozvíjená zejména francouzskými fiziokraty, je ovšem výrazně nadčasová. Ukazuje, že **kulturní hmotné bohatství vytváří účelově orientovaná aktivita přírody**, a to přírody **uvnitř nebo vně člověka**. Sděluje nám, i když to neradi slyšíme, že naše pomíjivé bohatství stále více pochází z **olupování omezeného zdroje**: planetárního přírodního systému.¹²

Připomeňme si, že vlivem rozšíření karteziánského a osvícenského myšlení došlo v Evropě nejen k obecnému nezájmu o přírodu (o bezduchou hmotu, předměty, síly a jejich účinky), ale i ke ztrátě schopnosti správně chápat její aktivitu, kreativitu a produktivní schopnost. **Klasičtí ekonomové** (Smith, Ricardo), ale i **filozofové**, např. G. W. F. Hegel či španělský myslitel José Ortega y Gasset, **měli sice smysl pro význam lidské produktivní práce, ale nikoli smysl pro analogické pochopení aktivity a tvořivosti přírody**.¹³ Snad i proto stojí dosud příroda v ekonomických vědách, až na výjimky, mimo teoretickou pozornost hlavních autorů.¹⁴ Hospodářská činnost se sice od počátku rozvíjí uvnitř a na

¹⁰ „Snad nejdokonalejším indikátorem zdraví naší planety je počet existujících biologických druhů. Během evoluce počet rostlinných a živočišných druhů většinou postupně rostl, až dosáhl neuvěřitelné rozmanitosti, kterou známe nyní. Dnes jsme však svědky největšího decimování rostlinného a živočišného života za posledních šedesát pět milionů let.“ *Stav světa na přelomu tisíciletí*. Praha: Hynek 1999, s. 25.

¹¹ Petty, W. *A Treatise of Taxes and Contributions*, 1662 (bez údaje o místě vydání).

¹² Už v roce 1875 K. Marx napsal: „Práce není zdrojem veškerého bohatství. Příroda je právě tak zdrojem užitných hodnot... jako práce, která sama je jen projevem jedné přírodní síly, lidské pracovní síly. Tuhle frázi najdeme ve všech slabikářích... Měšťáci mají velmi dobré důvody, aby přibásňovali práci nadpřirozenou tvůrčí sílu...“ Marx, K. *Kritika gothajského programu*. Marx, K., Engels, B. *Výbrané spisy II*. Praha: SNPL 1954, s. 13.

¹³ Srovnej Hegel, G. W. F. *Fenomenologie ducha*. Praha: Svoboda 1960; Ortega y Gasset. *El Espectador III*. Madrid: Espasa Calpe 1966.

¹⁴ Výjimkou je např. kniha Greer, J. M. *The Wealth of Nature. Economics as if survival mattered*. Gabriola Island: New Society Publishers.

úkor přírody (víme, že ekonomika je současně subsystémem kultury), ale heslo „příroda“ marně hledáme ve věcném rejstříku reprezentativních vysokoškolských učebnic.¹⁵

Práci v novověkém ekonomickém i filozofickém pojetí, pomineme-li Marxův problém odcizení, vykořisťování a technologického útlačku dělníků, nejprve provázejí jen pozitivní ekonomické atributy. Je to pochopitelné. V relativně chudých společnostech se produktivita (účinnost) práce stává měřítkem úspěšnosti farmářů, řemeslníků, firem, národních ekonomik i celých společenských soustav. Proto teprve v souvislosti s technickým pokrokem, který užitím energie fosilních paliv zvýšil produktivitu práce o desítky a stovky procent a který prohloubil příznaky ekologického ohrožení, střídá glorifikaci práce zdvořilé mlčení.

Ekonomické vědy, jejichž předmětem vždy byly pouze hospodářské procesy, nikdy vážně nezkoumaly, co práce je, jak práce souvisí s přírodou, s lidským organismem, zdravím a štěstím, s technickým pokrokem, s perspektivou společnosti. Patrně by musely přiznat, že potrvá-li fascinace ekonomické sféry fiskálními hledisky, vědeckým a technickým pokrokem, bude na jedné straně množství produktivní práce trvale klesat, tj. dále poroste nezaměstnanost a nespokojenost lidí, a na druhé straně se bude prohlubovat nevratné pustošení Země.

1.2 SOUVISLOST PRÁCE, LIDSKÉ PŘIROZENOSTI A PŘÍRODY

Vzdálený biologický předchůdce člověka a primátů žil sice již výrazně společensky, ale potravu i odpočinek si zajišťoval podobně jako dnešní primáti. Nocoval ve větvích stromů, a nemusel proto důmyslně chránit svá mláďata proti šelmám, jak je později primitivními příblytky a ohradami chránili vzpřímení hominidé v tropické africké savaně.¹⁶ Díky zvláštním okolnostem, které dobře neznáme, se však současný cromagnonský člověk (a částečně už *homo erectus*) postupně prosazoval jako kulturně tvořivý živočišný druh. Jako jediný druh se totiž počal přirozenému prostředí přizpůsobovat tím, že se mu biologicky jako by „nepřizpůsoboval“, že mezi sebe a přírodu vsouval kulturní systém – druhovou aktivitou vytvářené umělé prostředí. Vyjádříme-li to poněkud jinak, v důsledku biologické predispozice k ofenzivní adaptivní strategii se našemu druhu daří vytvářet nebiologicky organizovaný útvar – nadosobní vnější tělo – kulturu. A tímto umělým tělem, mnohem efektivněji než vlastním biologickým tělem, se dokáže adaptovat na nejrozmanitější ekosystémy různých zeměpisných šířek planety.

V důsledku své biologické predispozice k ofenzivní adaptivní strategii byl tedy člověk jediným živočišným druhem, jemuž se podařilo zapálit ještě jednu evoluci, přírodou sice umožněnou, ale odlišně tvořivou, a o několik řádů rychlejší evoluci sociokulturní.

¹⁵ K problému přírody viz naše autorské heslo *Nature*. In Birx, H., J. (Ed). *Encyclopedia of Anthropology*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications 2006, s. 1700–1702.

¹⁶ „V důsledku vytláčování stromovité savany křovinatou se mozek hominidů nebývale rychle zvětšil. Australopitékové už dále nemohli unikat před šelmami tak, že se vyšplhali na stromy. Byli odkázaní na vlastní důmysl.“ Mayr, E. *Co je evoluce*. Praha: Academia 2009, s. 282.

A právě touto druhou evolucí, která **přírodu rekonstruuje pro jeden druh**, tj. podle jím určených pravidel, započala nejen pozoruhodná éra člověka, ale bohužel i **kritické období v dějinách Země**. Přestože žádný druh, který existenčně závisí na biosféře, nemůže vzít svůj osud do vlastních rukou, člověk to učinil. Kulturou lehkomyšlně rozbíjí jen jednou evolučně vytvořené struktury a nahrazuje je umělým bytím. Toto bytí, které štěpí původně jednotnou Zemi, a které se proto po lidském druhovém zániku nezachová, však stále obtížněji reprodukuje.

Lidské artefakty se totiž „pečou z téže mouky“, z jaké se kdysi pekly struktury přirozené.¹⁷ A protože tato pomyslná mouka (prvky periodické soustavy, které vznikaly v nitru hvězd první generace) byla již přirozenou evolucí vestavěna do neživých a živých struktur zemského povrchu, rozšiřování kulturního bytí způsobuje destrukci a úbytek bytí přírodního; vyvolává poškozování živé i neživé přírody.¹⁸

V pozadí výjimečné onticky tvořivé schopnosti člověka jako druhu stojí patrně velké ekosystémové změny na konci třetihor: ústup pralesních ekosystémů a vznik otevřené savany v tehdejší relativně uzavřené oblasti rovníkové východní Afriky. Geneticky reprodukováné kulturní preadaptace našich biologických předků, k nimž patří intenzivní sociální způsob života, vzpřímená chůze, barevné stereoskopické vidění a schopnost přesné koordinace pohybů rukou vysoce výkonným mozkiem, byly patrně evoluční odpovědí na tyto změny. Následné zvětšení mozku bylo sice také důležitou evoluční inovací, ale, zdá se, nemohlo být prvotním impulzem velké strukturální přestavby lidského organismu.¹⁹

1.2.1 PRÁCE A LIDSKÁ PŘIROZENOST

Lidskou přirozeností rozumíme souhrn relativně stálých znaků našeho biologického druhu, tj. přibližně všechno to, co obsahuje a předurčuje lidský genom. Také ostatní živé systémy mají analogickou přirozenost, zapsanou v genomu příslušného druhu. Zvířata jsou svým genomem „konstruována“ v souladu s okolní přírodní realitou, s níž

¹⁷ Tento problém ještě raději upřesníme: Přirozená i kulturní tvořivost jsou jakoby dva velcí planetární pekaři. Přirozená evoluce je první pekař. Po vzniku Země a života z této pomyslné mouky napekl vysoce uspořádané abiotické i biotické struktury Země. Kulturní evoluce je druhý pekař. Ten přirozené struktury drtí a získanou mouku vpéká do vlastních kulturních konstrukcí. Ale umělé konstrukce nejsou ani svébytné, ani nejsou pozitivně propojeny s vesmírem. Stárnou, rozpadají se a lidstvo je musí na úkor úbytku přirozeného bytí opravovat a reprodukovat. A právě úbytkem přirozeného bytí, s nímž je člověk sourodý, vzniká nejhlubší krize v dějinách lidského rodu.

¹⁸ Zachování přirozeného bytí (přírodního kapitálu), které je předpokladem lidského přežití, se samozřejmě nekryje s fyzikální otázkou zachování látky a energie. Pozemské bytí totiž existuje nejen jako aktivní a spontánně onticky tvořivé, ale také jako přirozeně uspořádané. Otázkou zachování máme proto na mysli udržení jeho evolučně vytvořené uspořádanosti, schopnost tuto nenahraditelnou uspořádanost podržet a rozvíjet.

¹⁹ S. J. Gould je přesvědčen, že je třeba docenit kulturní význam somatické přestavby člověka. „Vzpřímený postoj je to překvapení, ta nesnadná záležitost, ona prudká přestavba naší anatomie. Následné zvětšení mozku je, anatomickou mluvou řečeno, sekundární příznak.“ Gould, S. J. *Pandín palec*. Praha: Mladá fronta 1988, s. 132.

jsou sourodá i svými vrozenými životními nároky a aktivitami: způsobem obstarávání potravy, pohybem, odpočinkem i chováním vůči vlastnímu druhu, predátorům, parazitům, krajině, podnebí atp. Prostřednictvím sítě abiotických a biotických vazeb jsou proto dokonale konstruologicky vřazena do struktury Země, do složité funkčně uspořádaného systému biosféry, kde existují vztahy spolupráce i boje, závislosti i dominance, parazitismu i koexistence, koevoluce i kompetice.

Závislost našich přímých předků (hominidů) na přírodě byla od počátku komplikovanější. Již jsme uvedli, že velká somatická přestavba jejich organismu, kterou patrně vyvolal ústup pralesních ekosystémů v oblasti rovníkové východní Afriky, si vynutila i nový typ jejich adaptivní strategie.²⁰ Namísto přizpůsobování se pomalými adaptivními změnami, jejichž rozsah je geneticky omezený, byli naši předkové před přibližně dvěma miliony let vybaveni schopností adaptovat se rafinovanějším způsobem: genomem podmíněnými proměnami svého chování, úpravami okolního prostředí za pomoci myšlení a nástrojů, přesnější a efektivnější komunikací a spoluprací.

Životní prostředky, které prvním lidem nebyla s to poskytnout přirozená produktivita místních ekosystémů, si už jednoduché kultury opatřovaly vlastní produktivní činností: nejprve lépe organizovaným lovem a později, v souvislosti s ústupem poslední doby ledové (kdy se travní porosty šířily za mizejícími ledovci), pastevectvím a zemědělstvím.²¹ V dlouhém období lovectví a sběračství, jistě spojeném s namáhavým sledováním pohybu lovených či chráněných zvířat (jak se to dochovalo u severských Laponců), výroba, úprava a používání pomůcek pro kočovný život patrně netvořily tak výraznou část aktivity lidí.

I když má nezbytnost fyzické námahy (práce) u člověka patrně biologický základ, teprve v zemědělství vzniká a v různých morálních a náboženských regulativech se fixuje potřeba či dokonce povinnost člověka pracovat. Vznik zemědělství proto způsob života kvalitativně změnil. Námaha, napětí a vzrušení, které vyvolával lov, nahradilo bezpečnější pastevectví a primitivní obdělávání půdy. Práce se stala náplní většiny všedních dnů. Počala strukturovat den, týden i rok. A již někde zde patrně vzniká nejen první společenská dělba práce (např. mezi zemědělstvím a domácíým řemeslem), nýbrž i silná pozitivní vazba člověka na práci, nová kulturní potřeba, doprovázená hormonální závislostí a stavou biologické libosti. Libost jako zvláštní psychická odměna za pracovní námahu může částečně kompenzovat vynaložené úsilí, může vyvolávat pocit sladké únavy po těžké či zajímavé práci. Proto také odčerpávání nadbytečné životní energie víceméně trvalou prací

²⁰ Na způsob stavby primitivních obydlí, která lidi chránila před šelmami, můžeme usuzovat z dosud existujících masajských chýší, důmyslně stavěných za ohradou z proutí a keřů v oblasti Serengeti v Tanzánii.

²¹ Vzájemnou závislost člověka a přírody na historickém objevu pšenice ilustroval J. Bronowski. „V době před desetitisíci lety nebyla pšenice zdaleka tak bohatá a plodná, jako je dnes... Jakousi genetickou hříčkou osudu se však stalo, že překřížením plané pšenice s mnohoštětem, divokou trávou, vznikl plodný hybrid... Došlo k nové genetické hříčce, možná proto, že emmer (hybrid) už byl pěstovaný... Došlo ke zkřížení emmeru s jiným druhem mnohoštětu, a vznikl ještě mohutnější hybrid... A tu se člověk spojil s rostlinou. Člověk potřebuje pšenici, protože ho živí, a pšenice potřebuje člověka, aby se mohla množit.“ Bronowski, J. *Vzestup člověka*. Praha: Odeon 1985, s. 57–58.

mužské části populace mohlo předcházet možným sporům uvnitř společenství, mohlo přispívat k integraci tehdejších nepříliš početných neolitických vesnic.

Z výše uvedených souvislostí současně vyplývá, že přirozená, spontánně konstitutivní aktivita přírody byla sice s to vytvořit jedinečný biologický organismus dnešního člověka (včetně struktury jeho psychiky a pocitu potřeby fyzické i psychické zátěže), ale nikoli již kulturu jako druhou determinující základnu jeho života. Lze to říci také tak, že genetická paměť našeho druhu, která je biologicky anticipativní, protože rámcově kóduje i proces lidské ofenzivní adaptace včetně individuální ontogeneze, jakoby „očekává“, že se člověk setká nejen s přirozeným prostředím, nýbrž i s prostředím, které on sám teprve vytvoří – s kulturou. Snad i proto část lidských vlastností a naprostá většina lidských kulturních potřeb vzniká až v důsledku socializace a práce člověka (jako jedince) v kultuře, až v důsledku zpětného působení kultury na člověka.²²

Právě působení kultury na člověka může vyvolávat dojem, že potřeba pracovat, onticky přetvářet svět, je pouze výsledkem výchovy a stimulujícího vlivu rodinného a kulturního prostředí, či dokonce jen náboženského přesvědčení.²³ Znovu proto připomínáme náš názor, že potřeba přiměřené fyzické námahy je zakotvena již v konzervativním genomu člověka. Biologická konstrukce člověka (jeho fenotyp) byla uzpůsobena pro neustálý pohyb a námahu. Tak jako normální a zdravý organismus každého biologického druhu pasivně nečeká na podněty z vnějšího světa, nýbrž je spontánně sebezáchovně aktivní, také zdravý člověk má vedle hladu a žízně nutkovou potřebu účelové přetvářecí aktivity, spojené s poznáváním, tvorbou, hrou, komunikací, námahou a odpočinkem – potřebu práce. Za normálních podmínek pociťuje přetlak vnitřních sil, nereflektovaně vyhledává to, co lze ve vnějším prostředí poznat, technologicky využít a změnit, čemu může vtisknout svou pečeť. Jeho energetický přísun ve formě potravy jako by trvale převyšoval existenční nároky jeho organismu v tzv. režimu chodu naprázdno. Práce – fyzická i duševní – však patrně působí i jako návyk, droga. Může lidský organismus přetěžovat, ale také zjednávat jeho dočasnou rovnováhu v celkové dynamické nerovnováze prostředí, vyrovnávat jeho vnitřní tenze, probouzet provokativní nejistoty, zajímavé otázky i povznášející stavy lidské mysli. Rovněž dnešní obliba kutilství, zahrádkaření a chalupaření ukazuje, že fyzická práce může člověka načas osvobodit od nepříjemných tlaků na výkon orientované technické kultury.

Člověk sběrač a lovec, který byl dlouho součástí přirozených ekosystémů biosféry, žil z normální přírodní nadprodukce, takže to, co jeho organismus z přírody čerpal, také přírodě v přirozené podobě vracel. Vracel jí výsledky svého biologického i kulturního

²² Dnes už jen málokdo pochybuje o tom, že část lidských potřeb vzniká až procesem jejich uspokojování, až jako výsledek zpětného působení kultury na člověka. V případě tzv. lidských znalostí a dovedností je to pochopitelně komplikovanější. Vrozené a naučené však u člověka nestojí v protikladu, jak se všobecně soudí, protože i naučené předpokládá fylogeneticky vytvořený program. Zdá se, že konzervativní přirozenost člověka, fixovaná a reprodukována biologicky, zatím nebrání jeho intelektuální sociokulturní adaptaci. V somatické a fyziologické oblasti, které jsou evolučně starší než neocortex, však adaptační obtíže zjišťujeme stále častěji.

²³ Protestantská etika odříkání a práce sociologa Maxe Webera, která byla závazná pro dělníky i podnikatele a v níž zahálka a mrhání časem byly nejtěžšími hříchy vůbec, neodkazovala ke skrytému biologickému základu práce. Weber, M. *Protestantská etika a duch kapitalismu*. In Weber Max, *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenth 2009², s. 182–242.

metabolismu ve formě, která byla s neživou i živou přírodou onticky slučitelná. A tato forma převážně biotické závislosti jednoduché kultury na přírodě se v modifikované formě reprodukovala i v pozdější neolitické společnosti. Ta sice už zjednodušovala přirozené ekosystémy (např. vypalovala lesy, hubila snadno polapitelná zvířata i velké predátory) a byla nucena reprodukovat svou jednoduchou materiální kulturu (zejména sídla, chovaný dobytek, zemědělské stavby, rybníky, cesty, nářadí), ale produkty metabolismu lidí a zvířat, ani obnova převážně biotické („dřevěné“) materiální kultury biosféru vážněji nepoškozovaly.²⁴ Také proto nemusely být tyto dva různé metabolismy (přirozený a umělý) až do začátku 20. století důsledně oddělovány. Spotřební zátěž přírody zhruba až do poloviny 20. století nezahrnovala umělé hmoty, pro přírodu neznámé chemické sloučeniny, ani energeticky náročnou spotřební techniku a její zplodiny, tj. byla zátěží převážně biotickou.²⁵ Ekonomické vědy však nezajímá ani konflikt dvou metabolismů (přirozeného a umělého), ani problém odlišnosti produktivní a spotřební zátěže přírody. Tyto dvě různé složky zátěže, které se zřetelně formovaly už v minulém století, teprve dnes svým synergetickým účinkem přírodu poškozují.²⁶

1.2.2 PRÁCE A PŘÍRODA

Vztah práce a přírody zakrývá fakt, že hospodářské a spotřební aktivity v průběhu lidských dějin spolu s lidskou populací prostorově expandují, získávají vyšší účinnost a samovolně se strukturují. Jestliže **lovecko-sběračská ekonomika** uspokojovala základní potřeby malých populací lidí (potravou, ošacením, nástroji a zbraněmi), které ve formě polotovarů v omezené míře nabízela přirozená produktivita pozemské přírody, pak **biotická ekonomika neolitická** už z velké části spočívala na záměrné individuální či společenské produkci potravin a dalších životně nezbytných látek.²⁷

Přehlížený společenský význam zemědělství musíme i dnes připomínat minimálně ze tří důvodů: 1. pouze produkce biologicky nezávadných potravin a krmiv může dlouho-

²⁴ Dnes se už nepřipomíná, že odpad zemědělské technologie, chlévský hnůj, byl důležitou „prvotní surovinou“. Jeho zapracování do půdy bylo substitucí přírodních podmínek, které reprodukovaly přirozenou úrodnost půdy.

²⁵ Hájíme-li nepopulární tezi o potřebě korigovat expanzi abiotických technologií, je to proto, že je chápeme v širších přírodních souvislostech. Zdá se, že spíše než vyčerpání tzv. přírodních zdrojů či jiná omezení na straně lidské tvořivé aktivity hrozí lidstvu nevratné poškození planetárního systému v jeho celku: klimatické změny, hromadění odpadů, kontaminace potravin, snížená schopnost biologické reprodukce člověka, narušení tradičního průběhu lidské ontogeneze atp.

²⁶ A protože naprostá většina domáckého a zemědělského nářadí, stavby i vnitřní prvky staveb byly především ze dřeva, ani umělá reprodukce materiální kultury biosféru nezamořovala. Kulturní rostliny a domestikovaná zvířata jako živé složky zemědělských produktivních sil zůstaly reprodukční součástí biosféry, přirozeného biotického metabolismu.

²⁷ Tento dnes opomíjený a nedoceňovaný technologický převrat – přechod od lovu a sběru potravy k její výrobě v zemědělství – zvýšil úživnost původních přirozených ekosystémů přibližně tisíckrát. Všechny pozdější inovace ve sféře biotické zemědělské technologie zůstávají proto ve stínu neolitické revoluce.

době reprodukovat lidský život; 2. už jednoduchá zemědělská práce umí přirozenou biotickou produktivitu přírody usměrnit a posílit tak, aby mohla i bez většího poškození zeměkoule uspokojovat životní potřeby neustále rostoucí městské populace;²⁸ 3. patrně jen návrat organických látek do půdy při klasickém hospodaření může uzavřít umělý kulturní koloběh látek tak, aby se podobal tomu, jaký sama příroda využívá v přirozených ekosystémech.

Již jsme uvedli, že hospodaření, které produkuje všechno to, co nemůže produkovat příroda, a které usnadňuje biologickou a společenskou reprodukci našeho druhu, je zvláště **„látkovou výměnou“ nesvébytného kulturního systému** se starší, širší a plně svébytnou přírodou. Pomyslným „žaludkem“ velkého těla kultury – jeho zaživací soustavou – je totiž ekonomika. **Z tohoto hlediska se celý kulturní systém jeví jako velký „neživý parazit“ planety Země, který sice závisí na živé i neživé přírodě, ale jehož umělý látkový metabolismus se rozšiřuje a od metabolismu živých systémů se stále více odklání.**

Ve spotřební společnosti abiotické hojnosti je umělý kulturní metabolismus už do té míry rozsáhlý a od přírody kvalitativně odlišný, že planetární metabolismus živých systémů, jemně evolučně sladěný s abiotickými strukturami Země, vážně poškozuje. V přirozeně formovaném prostředí musí totiž lidská práce, která zhodnocuje původně přírodní proces či předmět pro kulturu, příslušnou evolučně vytvořenou strukturu (skálu, strom) nutně **znehodnocovat pro přírodu**. Práce, zejména práce řemeslná a průmyslová, musí rozbít celistvost a integritu přírodních předmětů a procesů, oslabovat přirozené ekosystémy. I když to ve zdravé a málo narušené přírodě bylo pro rozšiřování populace našeho druhu „oprávněné“ a v měřítku planety téměř nezatelné, v přírodě kulturou obsazené a dobyté nadměrná hospodářská činnost (provázená nesmyslnou spotřební aktivitou) přírodu destabilizuje.²⁹

Hospodářská činnost totiž organismy, přírodní struktury a procesy z přirozené souvislosti (z přírodního řádu) vytrhuje, upravuje je a orientuje je jiným (nepřírodním) směrem. Musí jim „přidat hodnotu“. V ekonomické teorii, ačkoli to zní neuvěřitelně, **příroda zatím hodnotu sama o sobě nemá**. V pracovní teorii hodnoty přidává hodnotu přírodním strukturám teprve **lidská práce**, tj. účelově zaměřené přírodní síly uvnitř člověka. Iluzi zhodnocování přírody lidskou prací totiž napomáhá fakt, že přírodní procesy nebo předměty ve své většině nemohou lidské kulturní potřeby uspokojit přímo. Některé přírodní produkty mají sice ničím nenahraditelnou užitnou hodnotu (např. čistý vzduch, voda, příznivé klima), ale podle dnes platných ekonomických teorií nemají (neměly by mít) hodnotu kulturní.³⁰

²⁸ Je zajímavé, že se dnes o potřebě udržení zdraví a růstu populace nepíše a nediskutuje. Píše se a diskutuje o abstraktní potřebě neustálého ekonomického růstu, rychlejšího technického pokroku a šíření informací.

²⁹ V časopise *Nature* 486 (7. 6. 2012), *Approaching a state shift in Earth's biosphere* vědci (vedoucí A. D. Barnosky) varují před ekologickým kolapsem při překročení plochy zabrané kulturou nad 50 % povrchu Země.

³⁰ S logikou této úvahy souvisí i dosud všeobecně rozšířená idea přírodních zdrojů. Z pozice evoluční ontologie však žádné volné zdroje na Zemi objevit nemůžeme. Nacházíme tu pouze vysoce uspořádané abiotické i biotické struktury. Přeměna těchto struktur na struktury kulturní